

اشاره:

مدارس چهار ایوانی خراسان

نخستین الگوی برخاسته از هویت ملی - اسلامی
در ساخت مدارس قدیمه علوم دینی ایران

کیوان لؤلؤئی

فضاهای گوناگون تشکیل می‌شود. در این میان مدارس به دلیل شرایط کسانی که در آنجا به تحصیل می‌پردازند فضاهای خاص خود را داشته است.^(۱) از جمله: ایوان، چهار صنف، حجره و... یکی از مهم‌ترین این فضاها که در حقیقت محل درس مدرس به‌شمار می‌رود، همان ایوان است. این فضاها معمولاً متشکل از یک طاق آهنگ می‌باشد، از سه طرف بسته و به طرف میانسرا باز می‌شود. ایوان‌ها به صورت فضاهای ورودی و خروجی ساخته می‌شوند و به عنوان یکی از اجزای تشکیل دهنده اهمیت فوق‌العاده‌ای داشته، به بنا برجستگی و شکوه خاصی می‌بخشند. هم‌چنین ایوان‌ها کانونی است برای تزیینات مختلف بنا، هم‌چون ایجاد مقرنس‌ها با شیوه آجرکاری، گچ‌بری و کاشی‌کاری.^(۲)

در یک طبقه‌بندی کلی از معماری دوران اسلامی، با در نظر گرفتن کاربرد مادی و معنوی بناها، دو گروه عمده از ساخته‌های این دوره از یکدیگر قابل تفکیک است، نخست بناهای مذهبی (به عنوان مکانی برای عبادت) و دیگر بناهای غیر مذهبی (به عنوان محلی برای سکونت و تجارت).

در میان بناهای مذهبی اسلامی، مهم‌ترین آن مساجد و مدارس می‌باشد که از دیر باز نقش مهمی در زندگی مسلمانان داشته است و از جمله در صدر اسلام تدریس (علوم دینی) در مساجد انجام می‌شد. اغلب مساجد در مراکز شهرها، هم‌جوار با بازارها و یا محدوده دارالحکومه قرار داشت و در ابتدا بر اساس نقشه‌های ساده‌ای بود که به مرور زمان با نقشه‌های مختلف و پیچیده دگرگونی یافت. مهم‌ترین این نقشه‌ها شامل: یک ایوانی، دو ایوانی، چهار ایوانی و ترکیب چهار طاق و ایوان بوده است. به تدریج هنگامی که با توسعه علوم اسلامی، فضاهای آموزشی از مساجد جدا شد، بالطبع نقشه‌های مورد استفاده در مساجد نیز برای این فضاهای جدید، طرحی متعارف و مورد توجه معماران بود. از آن میان استفاده از نقشه‌های چهار ایوانی به خصوص در خراسان بزرگ به دلیل برخی پیوستگی‌های تاریخی با معماری گذشته این سرزمین رونق خاصی داشته و کم‌کم این میراث به عنوان الگوی اساسی در ساخت مدارس به سایر نقاط اسلامی نیز منتقل شده است، که در این مقال به بررسی همه جانبه آن پرداخته خواهد شد و در خاتمه نتیجه‌گیری منطقی در راستای احیاء هویت کالبدی - فضایی و الگوپذیری از این میراث ارزشمند ملی - اسلامی به دست خواهد داد.

عناصر تشکیل دهنده معماری در مدارس اسلامی؛ (ایوان):

ساخته‌های بنایی اعم از مذهبی و غیر مذهبی از

فلسفه کاربردی و اهمیت وجود ایوان در مدارس اسلامی:

اولین مدارس اسلامی که در قرن سوم هجری، در ایران و مصر ایجاد شد در حقیقت پاسخ به یک نیاز کالبدی جهت به وجود آوردن مکانی اختصاصی و مستقل برای تعلیم علوم اسلامی بود. واژه «مدرسه» در قاموس اسلامی از دیر باز به عنوان یک کانون تعلیمات عالی مطرح بوده است و به لحاظ عملکردی، مهم‌ترین خصلت مدارس اسلامی بُعد اقامتگاهی آن می‌باشد که این بناها را به صورت تزویج دو الگوی دیگر معماری اسلامی، یعنی مسجد و کاروانسرا و با همان عناصر تشکیل دهنده مطرح می‌سازد.

بر خلاف دیگر بناهای دوره اسلامی، مدارس در همان نخستین قرن برخوردار فرهنگ در حال تولد اسلامی با فرهنگ‌های بیگانه، ظهور نمود و به تعبیر بهتر، این بناها به مراتب بیش از گونه‌های دیگر ائینه این دوره، تولدی ماهیتاً اسلامی داشت و کمتر در موازات سنت‌های معماری [غیر اسلامی] قرار گرفت.^(۳)

سنت‌های دیرین در تمدن‌های کلاسیک و خاورمیانه، همانند امپراتوری‌های بیزانس و ساسانی، میراث غیر قابل انکاری بر شکل‌گیری کالبدی بناهای دوره اسلامی نظیر: مساجد، مقابر، مناره‌ها و... به یادگار نهاد، در حالی که مدارس اسلامی نه تنها از نظر زمانی قرن‌ها با این تمدن‌ها داشت بلکه از نظر عملکردی نیز از نوعی نیاز خاص اسلامی نشأت گرفت. بنابراین این آشکار می‌باشد این مدارس یک ابتکار کاملاً اسلامی و برخاسته از عمق و ژرفای ملزومات دینی مسلمانان بوده است.

نخستین مبتکران ایجاد مدارس (به‌طور مستقل) در جهان اسلام، دو امپراتوری هم عصر یعنی فاطمیان در مصر و سلجوقیان در ایران بودند، و این سنت به مرور در سایر جوامع اسلامی تسری یافت. به هنگام احداث اولین مدارس، معماری اسلامی به روش و الگوهای

خاص خود نایل شد و در این هویت تمامیت یافته، نوعی توانایی تبادل‌پذیری را نیز متبلور ساخت.^(۴) تحت این شرایط، مدارس به‌طور کامل ماهیتی اسلامی به خود گرفته و کمتر و از سایر بناها از خصلت‌های منطقه‌ای برخوردار شد. بنا بر این مدارس، هم به جهت هویت و هم به لحاظ عملکردی، تجربه‌ای اکثرآ اسلامی - و کمتر ایرانی یا مصری - بوده‌اند.

با گذشت ایام رفته‌رفته نهاد مدرسه توسعه پیدا کرد و در سراسر جهان اسلام اشاعه یافت. این گسترش، در اصل به میزان قابل توجهی به دلیل تحولی مهم در روش تدریس مسلمانان بوده است.^(۵) بدین ترتیب که در قرون نخستین اسلامی، اطلاعات و دانش‌های دینی بیشتر از طریق املاء کردن مطالب - که صورتی از تکرار صرف آن بود - انتقال می‌یافت لیکن از قرن سوم هجری به بعد، این انتقال با نوعی تشریح و توضیح همراه شد. در این زمان «تدریس» عبارت بود از: بیان منظم مطالب به انضمام شرح و بسط آن. به تدریج تکامل تدریس، با مناظره و بحث نیز در آمیخت و این امر از آن جهت که حالت متکلم و حده مدرس را به یک فضای گفت و گوی دو جانبه تبدیل کرد، می‌بایست امری مهم در تکامل شکلی مدارس و تمایز آن از مساجد قلمداد شود.

از نظر آرایش فیزیکی، تعلیم در هر دو شکل «تدریس» و «مناظره» بر مبنای تجمعی دایره‌وار موسوم به «حلقه» صورت می‌گرفت. با نگاهی به صدر اسلام می‌بینیم پیامبر اکرم (ص) نیز اصحاب خود را به صورت حلقه برگرد خود فرامی‌خواند و این سنت، همان است که بعدها به عنوان متداول‌ترین روش فیزیکی تعلیم در سراسر جهان اسلام گسترش پیدا کرد. هر چند چنین حلقه‌هایی، در مکان‌های مختلفی نظیر: مساجد، کتابخانه‌ها و یا خانه شخص مدرس تشکیل می‌شد، اما معمولاً حلقه‌های مستمری که از سازمان‌دهی بهتری برخوردار بود، تنها در مدارس دیده می‌شد. در این

حلقه‌ها، مدرس به دیوار و پیاستونی تکیه می‌داد و طلاب در برابر او دایره‌ای را شکل می‌دادند، که مدرس تنها یک نقطه آن - و نه مرکز - بود.^(۶)

تدریس با طرح درس از سوی مدرس آغاز و پس از آن مطالب به مباحثه با طلابی که در اطراف او نشسته بودند گذارده می‌شد، تا آنجا که حلقه به طور کامل فعال می‌گردید. بر مبنای این سیستم، تعلیم فرآیندی بود که از کنش و واکنش تعامل افراد مختلف حاصل می‌شد و حلقه، محیطی فعال برای طلاب پدید می‌آورد که در آن فراگیری به شکل جامع‌تر و ماندگار صورت می‌گرفت. این حلقه‌ها یا به نام مدرس آن، (مانند حلقه اما محمد غزالی)، و یا موضوع آن، (مانند حلقه حدیث)، مشهور بود. نکته حایز اهمیت در اینجا آن است که انتخاب مدرس و حلقه درس او به طور آزادانه توسط خود طلاب انجام می‌شد و آنها حتی می‌توانستند به دلایل مختلف حلقه مدرسی را در میانه بحث رها کرده و به حلقه مدرس دیگری در همان محل، ملحق شوند.

بر واضح است تشکیل چنین حلقه‌هایی در مدارس و تعدد آن در آن واحد، نیاز به فضاهایی داشت که هم از حیث جا و وسعت و هم از نظر تهویه و نور مناسب باشد و بدین ترتیب وجود ایوان‌ها بسیار مناسب و ضروری به نظر می‌رسید. فضایی که هم افراد زیادی در آن به صورت دایره‌وار جا می‌گرفتند و امکان تعدد آن (در چهار نقطه، به صورت چهار ایوان)) ممکن بود و هم از آنجا که ایوان‌ها برای جریان یافتن هوا باز هستند و از تابش مستقیم آفتاب نیز جلوگیری می‌کنند، از نظر تهویه و نور نیز وضع بسیار مناسبی دارند.

سابقه تاریخی ایجاد ایوان و نقشه‌های چهار ایوانی در خراسان:

ناحیه خراسان بزرگ در شرق ایران چه قبل و چه پس از اسلام، نقش مهمی در توسعه معماری این سرزمین داشته است. این خطه منشأ بسیاری از

نوآوری‌ها در معماری بود که به تدریج از آنجا به سایر نقاط انتقال ساخته است. از این رو بسیاری از محققان، سبک معماری خراسانی و تزیینات وابسته به آن را به ویژه به این دلیل که بسیاری از بناهای مذهبی و غیرمذهبی این ناحیه، پس از گذشت صدها سال، هنوز استحکام خود را حفظ کرده‌اند، بسیار مهم می‌دانند.

قرن دوم هجری با تحولات سیاسی - اجتماعی خاصی در جهان اسلام همراه بود و چنان که می‌دانیم خراسان در این تحولات نقش اساسی داشت. از این خطه ایرانیانی برخاستند که ضمن علاقه به حفظ احیاء برخی از دستاوردها و رسوم ملی ایران، با خلافت مخالف بودند و همین مسئله به تدریج منجر به تشکیل سلسله‌های مستقلی گردید که رفته رفته ضمن بسط نفوذ، میراث ارزشمند خود را نیز برای سایر نقاط به یادگار نهادند. از جمله این موارد شیوه‌های خاص استادکاران خراسانی در معماری می‌باشد که از جمله این موارد شیوه‌های خاص استادکاران خراسانی در معماری می‌باشد که از جمله ویژگی‌های آن، ساخت بناهای مسکونی بر اساس نقشه‌های چهار ایوانی است. شاید بتوان گفت این شیوه الهام گرفته از معماری پارت‌ها (اشکانیان) باشد که از جمله اقوام ایرانی ساکن در شمال شرقی فلات ایران بودند و بسیاری از محققین ایوان را از ابداعات ایشان می‌دانند.

در حقیقت در دوره اشکانی، معماران برای نخستین بار جلو تالارهای مرکزی یونانی را باز گذاشته و سقف آن را با طاق ضریبی می‌ساختند و این همان «ایوان» بود. به مرور این پدیده در معماری شاخص شد و چنین می‌نماید که در این سرزمین، خوب جا افتاد و مناسب و شایسته به نظر رسید.

برخی ایوان را در این دوره مشتق از اطاق‌های یکسو باز می‌دانند که به غره‌ای می‌انجامید. اینها گویا همان هیلابی/Hilabi باشند که در بسیاری از کاخ‌های خاور نزدیک در اوایل هزاره اول ق. م معمول بوده

است و عبارت بود از ایوان طولی که درب اطاق‌ها به آن باز می‌شد. عده‌ای دیگر نیز ایوان را همان چهار سنگی می‌دانند که مردم بیابان‌گرد پس از آبادی‌نشین شدن، چون باز هم می‌خواستند پیوند خویش را با طبیعت قطع نکنند، این پیوند در همان اطاق سه دیواره، (ایوان) حاصل شد. بی‌تردید خارج از این فرضیه‌ها، بهره‌گیری از ایوان در مشرق ایران در سده اول میلادی امری عادی بود^(۷) و کم‌کم جای خاص خود را در معماری سنتی این سرزمین باز کرد.

در مورد علت وجود چهار ایوان در بناها باید گفت در این دوره ساختمان‌ها، حیاطی مرکزی و اطاق‌هایی برگرد خود داشت این حیاط به شکل چهار گوش و اطاق‌ها نیز معمولاً در یک یا دو طبقه بود که درهای آن به حیاط مرکزی باز می‌گردید. مدخل ورودی این ساختمان‌ها همان ایوانی بود که با طاق ضربی ساخته می‌شد،^(۸) و به عنوان قرینه، ایوان دیگری نیز در سمت مقابل آن قرار داشت، از آنجا که حیاط مرکزی چهار گوش منظم بود، شکلی بنا ایجاد می‌کرد که دو ایوان دیگر نیز در طرفین به حیاط مرکزی افزوده شود و بنا بر این چهار ایوان در محورهای طولی و عرضی وجود داشت که نمای آنها محل بسیار مناسبی برای تزیینات تماشایی بنا به خصوص گچ‌بری‌ها نقاشی‌ها بود.

در کاخ‌هایی که از اشکانیان در سلوکیه، کنار دجله (قرن دوم م.)، کوه خواجه در سیستان (قرن اول م.) و آشور (قرن اول و دوم م.) وجود داشته آثار این سبک معماری کاملاً آشکار است و در حقیقت این شیوه، آرایش خاص اشکانیان در معماری است که در قرن اول میلادی ظاهر شد و از مشرق تا مغرب امپراتوری رواج یافت.

به عقیده آندره گدار، محقق برجسته فرانسوی، سبک مدارس چهار ایوانه را خراسانی‌ها از سنگ معماری مسکن خود گرفته‌اند. علاوه بر آن با توجه به

اینکه خطه خراسان یکی از بزرگترین حوزه‌های علمی اسلامی بوده و علمای بزرگ و مراجع بسیاری در آن به تحصیل و تدریس و زعامت دینی پرداخته‌اند، بی‌تردید میراث‌دار نظام سنتی تعلیم و آرایش فیزیکی آن می‌باشد، این میراث باقی ماند و الگویی برای چهار ایوانی شدن سایر بناهای مشابه در قرون بعد گردید. در قرن پنجم (هم‌زمان با حکومت سلجوقیان که از نظر توسعه هنرها، به ویژه معماری، یکی از دوره‌های درخشان هنری ایران است) به تشویق وزیر دانشمندی چون خواجه نظام‌الملک، مدارس متعددی در شهرهای معروف اسلامی مانند: بغداد، نیشابور، مرو، ری و جرجان ساخته شد و تقریباً از همین زمان بود که مدارس از مساجد جدا شدند. مدارسی که در زمان صدارت وی به وجود آمد، اغلب چهار ایوانی بود و همین نقشه که مورد توجه معماران قرار گرفت، برای فضاهای آموزشی طرحی متعارف شد. بعدها در دوران ایلخانی نیز استادکاران و معماران این دوره ایوان‌ها مرتفع‌تر و کم‌عرض و دیوارهای بنا باریکتر شد.^(۹)

با روی کار آمدن صفویه، فعالیت وسیع معماری این دوره، (که یکی از پر رونق‌ترین دوره‌های هنری ایران اسلامی محسوب می‌شود)، در زمان شاه عباس اول آغاز شد. در این دوران نه تنها در اصفهان، بلکه در دیگر شهرهای ایران از جمله شهرهای شرقی نیز بناهای مختلفی از نوع مدارس و... احداث شد. در حقیقت در عصر صفویه سبک معماری قدیم ایران تجدید شد و در طرح بناها، شکل و مصالح آنها جای خود را باز کرد. اغلب بناهای این دوره مانند مدارس و مساجد و کاروانسراها هم‌چنان به شکل چهار ایوانی بنا می‌شد. هم‌چنین استفاده از کاشی معرق و هفت رنگ برای تزیینات، رونق فراوان گرفت؛ به طوری که فضاهای معماری این دوره از ایوان، گنبد، طاق‌نما، سردر ورودی و حتی مناره‌ها، با کاشی آراسته شد. از طرفی خطاطی و خوشنویسی روی کاشی نیز در

آرایش بنا عمومیت یافت و بناهای متعددی با خطوط ثلث، نسخ، نستعلیق و... تزیین شد. پس از انقراض صفویه، توسعه هنرهای گوناگون به شیوه دوره متقدم ادامه نیافت و به علل مختلف با مختل شدن آرامش ایران، توسعه هنر معماری نیز در کنار سایر هنرها تا حد زیادی متوقف شد.^(۱۰)

در ادامه این گفتار جهت آشنایی بیشتر با هنر معماری اسلامی در مدارس تاریخی و قدیمه علوم دینی خراسان و تزیینات وابسته به آن، به طور اجمال ذیلاً شماری از مهم‌ترین این مدارس مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

الف) مدارس تاریخی و قدیمه علوم دینی در مشهد:

شهر مشهد از آن جهت که بر محور حضرت رضا (ع) قرار دارد، اصولاً یک منطقه شیعه زاد است و بنا بر این آثار مذهبی آن به این دلیل که قریب به اتفاق شیعی است، دارای قدمت متوسطی می‌باشد و در این میان مدارس علوم دینی از نظر اهمیت و اعتباری که داشته‌اند و دارند قابل مطالعه‌اند.

۱- مدرسه مستشاریه (سید میرزا/ ملاتاج):

این مدرسه که شاید قدیمی‌ترین مدرسه شناخته شده در مشهد می‌باشد، در مجموعه اماکن حرم مطهر رضوی و در شمال غربی صحن عتیق (کهنه)، متصل به مدرسه دیگری به نام میرزا جعفر، پشت ایوان عباسی قرار داشته است. آن گونه که از منابع مستفاد می‌شود، مدرسه مستشاریه در زمره چهار مدرسه‌ای بوده که در زمان میرزا شاهرخ تیموری (۸۵۰ - ۸۵۷) توسط یکی از اعیان وقت به نام «سید میرزا»، به سبک چهار ایوانی احداث شد. بعدها در مسافرت شاه عباس کبیر به مشهد (۱۰۲۱ ه. ق.)، که دستور توسعه صحن عتیق صادر شد، بخشی از این مدرسه تخریب و بقیه آن به نام ملاتاج معروف گشت که وجه تسمیه آن دقیقاً معلوم

نیست، شاید شخصی به همین نام مدرسه را تعمیر و مرمت کرده باشد. در سال ۱۲۹۰ ه. ق «میرزا محمدرضا سبزواری معروف به «مستشارالملک»، پیشکار مالی خراسان که به مؤمن السلطنه نیز ملقب بود، اقدام به تعمیر اساسی مدرسه مذکور کرد. این مدرسه به تدریج پس از کشتار مسجد جامع گوهرشاد (سال ۱۱۱۵) متروک گردید و بخشی از حجره‌های آن، ضمیمه دکان‌های آستان قدس واقع در بازار سنگ تراش‌ها شد و بقیه مدرسه نیز ضمیمه کارخانه کاشی‌پزی و کاشی معرق‌سازی آستان قدس رضوی گردید. نهایت اینکه کارخانه و بازار مذکور به سال ۱۳۵۲ در طرح توسعه فلکه حرم مطهر تخریب و از بین رفت.^(۱۱)

۲- مدرسه حلیمه دو درب:

این مدرسه در جنوب غربی حرم مطهر، واقع در غرب بازار بزرگ و مقابل مدرسه دیگری به نام پریزاد قرار دارد و از ابنیه دوره شاهرخ تیموری است^(۱۲) که بر اساس کتیبه سر در آن، به سال ۸۲۳ هجری قمری و توسط [امیر یوسف بن امیر شیخ علی بن امیر] از امرای حکومت شاهرخ تیموری ساخته شد^(۱۳) و در سال ۱۰۸۸ هجری به امر مادر شاه سلیمان صفوی مرمت گردید^(۱۴) مدرسه مذکور که به خاطر داشتن دو درب ورودی و خروجی به بازار زنجیر و محلات قدیمی به دو درب معروف شده، دارای صحنی مربع شکل است با چهار ایوان در چهار ضلع و دو گنبد زیبای فیروزه‌ای در دو زاویه غربی و جنوبی. بر گنبد زاویه جنوبی آن، کتیبه‌ای است دارای چند بیت شعر^(۱۵) به خط ثلث و در زیر گنبد سنگ قبری قرار دارد که اطراف آن آیه‌الکرسی نقر شده و مدفن بانوی مدرسه است. تزیینات این مدرسه را کاشی‌های معرق و یک‌رنگ، گچ‌بری، کتیبه‌ها و خطوط و نقوش ممتاز تشکیل می‌دهد. عمارت آن در دو طبقه با حجره‌هایی در اطراف ساخته شده و ایوان‌هایش به یکدیگر مرتبط است.^(۱۶) مدرسه دو

درب در حال حاضر فعال بوده و جزء عناصر کالبدی مجموعه حرم رضوی می‌باشد که به شماره ۳۰۱ نیز به ثبت تاریخی رسیده است.

۳- مدرسه خواجه رضوان:

این مدرسه که در عیدگاه (از محلات قدیمی مشهد) قرار دارد در زمان حکومت شاه سلیمان صفوی و بنا بر وقف‌نامه به سال ۱۰۱۶ هجری، توسط یکی از اعیان و بزرگان این دوره به نام «خواجه رضوان» احداث شده است. مساحت آن حدود ۲۵۰ متر مربع و اتاق‌هایش در چهار طرف صحن حیاط قرار داشته، تعداد کل حجره‌ای آن ۷ باب می‌باشد.

۴- مدرسه خیرات‌خان:

این مدرسه در زاویه شمال شرقی حرم مطهر (حاشیه شمالی بست پایین) و مقابل صحن نو واقع شده و طبق کتیبه سر در مدرسه (با کاشی معرق و به خط ثلث) از بناهای دوره شاه عباس دوم صفوی است که توسط «خیرات‌خان»، از خوانین زمان وی به سال ۱۰۵۷ هجری ساخته شده است. (۱۷)

مدرسه خیرات‌خان دارای صحنی مربع مستطیل است که در چهار ضلع دارای دو طبقه عمارت و حجره‌هایی تحتانی و فوقانی برای سکونت طلاب بوده و نیز دارای چهار ایوان می‌باشد.

از تزیینات این مدرسه که جزو مدارس بزرگ و پر جمعیت مشهد است می‌توان به کاشی‌کاری سر در ایوان‌ها و حجره‌ها و پنجره‌های مشبک چوبی آن اشاره کرد. گفتنی است تاچندی پیش، مهم‌ترین حوزه درس ادبیات مشهد در این مدرسه تشکیل می‌شد و مدرس آن، «شیخ محمدتقی ادیب‌نیشابوری»، در یکی از اتاق‌های این مدرسه، روزها سکونت داشت. (۱۸) این مدرسه در حال حاضر جزء دانشگاه علوم اسلامی رضوی قرار دارد.

۵- مدرسه میرزا جعفر:

این مدرسه که در ضلع شمالی صحن عتیق (کهنه)

نزدیک به زاویه شمال شرقی واقع شده است، (۱۹) در سال ۱۰۵۹ هجری، از محل خیرات «میرزا جعفر»، بازرگان خراسانی مقیم هندوستان که پیش از وفاتش مقداری از ثروت خود را به مشهد فرستاد، ساخته شد. (۲۰)

مدرسه میرزا جعفر به صورت چهار ضلعی و در دو طبقه بنا گردیده و صحن بزرگ آن بجز قسمت جنوبی، با آجرهای عمودی به صورت ۷ و ۸ آجرکاری شده است. این مدرسه دارای دو ایوان بزرگ در ضلع شمال و جنوب و دو ایوان کوچکتر در دو ضلع شرقی و غربی است که اطراف ایوان را متجاوز از ۹۰ حجره احاطه کرده است. ایوان‌های شمالی و جنوبی آن دارای مقرنس‌کاری و داخل آنها با کاشی‌های گل‌دار مزین می‌باشد.

هم‌چنین کتیبه‌های سر در ایوان‌های سه ضلع آن حاکی از تعمیر این مدرسه به سال ۱۲۸۵ هجری (زمان قاجاریه) است.

مدرسه خیرات‌خان که از بناهای با ارزش دوره صفویه محسوب می‌شود اکنون جزء مجموعه دانشگاه علوم اسلامی رضوی قرار دارد.

۶- مدرسه فاضل‌خان:

این مدرسه در مقابل درمانگاه آستان قدس رضوی و نرسیده به بانک بازرگانی (سابق) قرار داشته، ولی متأسفانه هنگام احداث فلکه دور حرم مطهر در زمان پهلوی اول تخریب شده است.

تاریخ بنای مدرسه مذکور سال ۱۰۷۵ هجری می‌باشد. گفتنی است مدرسه فاضل‌خان کتابخانه معتبری نیز داشته که پس از تخریب، کتاب‌های آن به کتابخانه آستان قدس رضوی منتقل شده است. (۲۱)

۷- مدرسه عباسقلی‌خان:

مدرسه عباسقلی‌خان که از مدارس بزرگ و مهم حوزه علمیه مشهد است در حاشیه جنوبی خیابان نواب صفوی، جنب کوچه عباسقلی‌خان قرار دارد. این

مدرسه توسط عباسقلی خان، (بیگلربیگی) که نام وی در فرمان شاه سلیمان صفوی در کتیبه سر در ورودی مدرسه ذکر گردیده، به سال ۱۰۷۷ هجری ساخته شده است. (۲۲)

بنای مدرسه مذکور با دو طبقه عمارت در چهار ضلع و تماماً با آجر می‌باشد. چهار ایوان در چهار ضلع و تعداد ۱۰۴ حجره در اطراف حیات مرکزی جهت سکونت طلاب دارد. در جلو حجره‌ها رواق‌هایی نیز تعبیه شده است. این مدرسه از تزیینات زیبایی، به خصوص کاشی‌کاری برخوردار است که در سر در ورودی ایوان‌ها و نماهای خارجی حجره‌ها خودنمایی می‌کند. از دیگر تزیینات آن، کتیبه‌کاشی ایوان جنوبی، مفرنس‌کاری و کتیبه سر در ورودی و راهرو اصلی و سایر کتیبه‌های آن را می‌توان نام برد.

لازم به ذکر است مدرسه عباسقلی خان دارای موقوفات زراعی بی‌شماری بوده و به قولی املاک موقوفه آن از خارج دروازه شرقی مشهد تا هرات (در افغانستان کنونی) امتداد داشته است ولی در حال حاضر از آن موقوفات که در حدود هشتاد رقبه زمین زراعی بوده، فقط مزرعه چاه نو متصل به حصار سابق شهر مشهد و نیز مزرعه باقوتی واقع در یک فرسنگی شمال تربت‌جام باقی مانده است.

۸- مدرسه ملامحمدباقر (باقویه):

این مدرسه که در حاشیه خیابان نادری، نزدیک بست بالا قرار دارد، متعلق به دوره شاه سلیمان صفوی است که در سال ۱۰۸۳ هجری با اجازه ملامحمدباقر مجتهد سبزواری ساخته شده و لذا به این نام معروف می‌باشد. (۲۳)

تولیت مدرسه باقریه تا چندی پیش در اختیار اولاد محقق سبزواری بود که در اصفهان سکونت داشتند و نماینده ایشان در مشهد این مدرسه را اداره می‌کرد. (۲۴) مدرسه مذکور سرانجام در طرح توسعه فلکه حرم به سال ۱۳۵۴ به کلی تخریب شد.

۹- مدرسه عبدل خان (ابدال خان):

مدرسه عبدل خان در شمال خیابان صفوی و در حاشیه شرقی کوچه شور، نزدیک مقبره پیربالاندوز قرار دارد. تاریخ اولیه این بنا به احتمال ۱۰۸۵ هجری می‌باشد و در سال ۱۲۹۷ تغییراتی یافته است. (۲۵)

بنای مدرسه مذکور یکی از خوانین عبدل‌آباد تربت‌جام بوده که این مدرسه را برای تحصیل طلاب علوم دینی بنا کرده است. در مجمع‌التواریخ از آن به عنوان عبدا... خان نام برده شده و فریزر، سیاح انگلیسی تحت عنوان عبدل خان یاد کرده و هم چنین صنیع‌الدوله نام این مدرسه را ابدال خان نوشته است. گفتنی است وضع بنای مدرسه عبدل خان را سخت نابسامان و اتاق‌های طبقه پایین آن را تاریکتر و محقرتر از مدارس دیگر علمیه مشهد توصیف کرده‌اند. (۲۶) این مدرسه سرانجام در طرح توسعه فلکه حضرت به سال ۱۳۵۴ به کلی تخریب شد.

۱۰- مدرسه صالحیه نواب:

این مدرسه در حاشیه شمالی خیابان نادری مشهد (بالا خیابان) قرار دارد و مطابق کتیبه سر در، در زمان شاه سلیمان صفوی، به سال ۱۰۸۶ هجری توسط «میرزا صالح نقیب رضوی»، از سادات و بزرگان خراسان و از نوادگان شاه عباس کبیر ساخته شده است. (۲۷) صحن این مدرسه، مربع مستطیل و وسیع بوده و عمارت آن در دو طبقه مشتمل بر ۸۴ اتاق مستقل، مانند اغلب مدارس عصر صفوی، به صورت چهار ایوانی است. (۲۸)

مدرسه صالحیه نواب بعد از پیروزی انقلاب اسلامی مجدداً نوسازی شد و اکنون جزو مدارس علمیه فعال مشهد می‌باشد.

۱۱- مدرسه پایین پا:

این مدرسه که در قسمت جنوب شرقی حرم مطهر (جنوب صحن جدید) قرار داشته، به خاطر وجود چند تیمچه شامل تعدادی مغازه در آن محل که به «پایین پا»،

(پایین پای حضرت رضا (ع)) معروف بوده، به این نام شناخته شده است. مدرسه مذکور که ابتدا به نام «سعدیه» نیز مشهور بود توسط شخصی به نام «سعدالدین»، از اعیان و رجال عصر صفوی، در زمان شاه سلیمان به سال ۱۰۸۷ هجری ساخته شد، لیکن بعدها به مدرسه پایین پا معروف گشت.

در جریان احداث طرح فلکه حضرت در بین سال‌های ۱۳۱۴ - ۱۳۱۰، این مدرسه و تمام موقوفات آن تخریب شد و محل آن به صورت کتابخانه و موزه رضوی و قسمتی از صحن فعلی امام درآمد.

۱۲- مدرسه بهزادیه (مدرسه حاج حسن):

این مدرسه که در حاشیه شمالی بالاخیابان و نزدیک مدرسه صالحیه نواب قرار داشت دارای صحن کوچک مستطیل شکل و عمارت دو طبقه بود.^(۲۹) مدرسه مذکور در دوره شاه سلیمان صفوی، به سال ۱۰۹۰ و به قولی ۱۰۸۵^(۳۰) هجری و به دستور «ملک بهزادخان» نامی ساخته شد.

مدرسه بهزادیه سرانجام در طرح توسعه فلکه حضرت به سال ۱۳۵۴ به کلی تخریب و ویران گردید.

۱۳- مدرسه پریراد:

این مدرسه در زاویه جنوب غربی حرم مطهر و در ضلع شرقی بازار بزرگ واقع شده و هم اکنون از نظر موقعیت مکانی در مجموعه ساختمان‌ها و بیوتات حرم، جنب کفش‌داری رواق بزرگ دارالولایه و مقابل مدرسه دو درب قرار دارد.

مدرسه مذکور به سال ۸۲۳ هجری به اهتمام «پریراد خانم» ندیمه یا یکی از کنیزان گوهرشاد آغا - همسر شاهرخ تیموری و بانی مسجد جامع گوهرشاد - در همان هنگام که بانو گوهرشاد مسجد مذکور را بنا می‌کرد، ساخته شد و موقوفه‌ای هم برای آن قرار داد.^(۳۱)

مدرسه پریراد بنایی است نسبتاً کوچک با چهار ایوان و در دو طبقه، مشتمل بر غرف و حجراتی در

اطراف. در یکی از کتیبه‌های آن یادآوری شده که این مدرسه در زمان حکومت شاه سلیمان صفوی و به سال ۱۰۹۱ هجری به دستور «نجف‌قلی خان»، بیگلربیگی خراسان تعمیر شده است.^(۳۲) کتیبه‌های دیگری نیز که جنبه مذهبی دارند در این مدرسه به چشم می‌خورد، هم‌چنین از تزیینات این بنا، آجرکاری سر در ایوان‌ها و کاشی‌کاری با نقوش زیبای اسلیمی سر در غرفه‌های طبقه همکف را می‌توان نام برد.

۱۴- مدرسه بالاسر:

این مدرسه در حاشیه شرقی بازار بزرگ، پشت به حرم مطهر و نزدیک به مدرسه پریراد قرار داشت و از آنجا که در بالا سر مدفن امام رضا(ع) (مغرب‌دارالسیاده) واقع شده بود، به این نام شهرت یافت که متأسفانه بعدها در مؤسسه‌های بعدی حرم مطهر تخریب شد.

این مدرسه به احتمال هم‌زمان با دو مدرسه پریراد و دو درب، در دوره حکومت شاهرخ یا یکی دیگر از شاهزادگان تیموری (شاهزادگان ازبک اخلاف امیر تیمور) بنیاد نهاده شد^(۳۳) و قبر میرزا ابوالقاسم بابرین بایسنقر بن شاهرخ زیر گنبد شمال شرقی این مدرسه قرار دارد.

مدرسه مذکور در دو طبقه و به صورت چهار ایوانی بوده است. بر اساس کتیبه گنج‌بری موجود در ایوان ضلع شرقی (به خط ثلث)، این مدرسه در زمان شاه سلیمان صفوی به سال ۱۰۹۱ هجری به امر میرزا محمد وزیر خراسانی ترمیم اساسی یافت.^(۳۴) گفتنی است فضای داخلی مدرسه بالاسر با کاشی معرق و ایوان‌های آن مقرنس بوده است.

۱۵- مدرسه سلیمان‌خان (سلیمانیه):

این مدرسه در کوچه حمام شاه عباس، مقابل مسجد ۷۲ تن (شاه سابق) قرار دارد و به دستور «اعضادالدوله» در زمان آغامحمدخان قاجار ساخته شده است.^(۳۵)

بنای مدرسه مذکور در سال ۱۱۵۱ هجری به اتمام رسید و عمارت آن، ساختمان یک طبقه‌ای است در چهار ضلع و دارای صحنی مربع می‌باشد که مجموعاً ۱۸ اتاق دارد. این مدرسه به سال ۱۲۸۳ هجری توسط یکی از امرای قاجار تعمیراتی را به خود دیده است.^(۳۶)

۱۶- مدرسه حاجی آقاچان:

این مدرسه در کنار قبرستان قدیمی موسوم به قتلگاه^(۳۷) در سال ۱۲۵۰ هجری توسط فردی به همین نام که از معماران آستان قدس رضوی بوده، بنا گردید. صاحب مستخبات‌التواریخ می‌نویسد: «مدرسه حاج آقاچان واقع در قبرستان قتلگاه گویا در حدود ۱۲۵۰ ه. ق ساخته شده، چند حجره و موقوفه مختصری دارد».^(۳۸)

مدرسه مذکور نهایتاً در سال ۱۳۱۰ به هنگام احداث فلکه حرم مطهر امام رضا (ع) تخریب شد.

۱۷- سایر مدارس:

به غیر از مدارس نام برده شده، مدارس قدیمه دیگری نیز در مشهد وجود داشته که فقط به ذکر نام آنها بسنده می‌کنیم:

مدرسه حاجی رجبعلی بخارایی واقع در پشت مسجد گوهرشاد (سال تأسیس ۱۳۱۲ هجری) -
مدرسه حاجی ملااحمد کاشی در همان محل (سال تأسیس ۱۳۱۵ هجری) - مدرسه همت در گندم - آباد
(سال تأسیس ۱۳۱۸ هجری) - مدرسه مظفری در کوچه ارگ (سال تأسیس ۱۳۲۲ هجری) - مدرسه محمدیه در چهار باغ (سال تأسیس ۱۳۴۶ هجری) -
مدرسه رضوی در همین محل (سال تأسیس ۱۳۴۶) و بالاخره مدرسه جعفریه در انتهای بازار بزرگ (سال تأسیس ۱۳۸۰ هجری)

در همین جا لازم به ذکر است اولین مدارس علمیه جدیدالتأسیس در مشهد از حدود سال ۱۳۴۰ هجری شمسی به وجود آمد که از آن میان می‌توان به مدرسه باغ رضوان (سبزواریه)^(۳۹) اشاره کرد و تاکنون تعداد

آنها به بیش از ۱۵ باب رسیده است که تقریباً در اکثرشان سبک معماری چهار ایوانی با همان اصلوب مشهود است.

ب) مدارس تاریخی علوم دینی در دیگر نواحی خراسان:

۱- خرگردخواف، مدرسه غیاثیه:

مدرسه غیاثیه یکی از مهم‌ترین و زیباترین بناهای ناحیه شرقی ایران واقع در خراسان می‌باشد که در سال ۸۴۸ هجری به دستور «غیاث‌الدین پیراحمد خوافی»، وزیر شاهرخ تیموری و هنرمندترین معماران آن زمان، یعنی «استاد قوام‌الدین» و «غیاث‌الدین شیرازی» ساخته شد. شکل بنای این مدرسه مانند سایر بناهای مذهبی مشابه، چهار ایوانی است و هر ایوان آن چهار و نیم متر عرض و ۱۱ متر ارتفاع دارد.

میانسرای مدرسه به شکل مستطیل در دو طبقه و با ۳۲ حجره برای استفاده طلاب علوم دینی ایجاد شده است.

بنای مذکور دارای یک درب ورودی در قسمت جنوبی است که به یک هشتی مربع شکل منتهی می‌شود. هم‌چنین مدرسه خرگرد دارای دو کلاس در طرفین ایوان ورودی است که به شکل گنبد می‌باشند. نمای خارجی مدرسه نیز به‌گونه‌ای طراحی شده که از اطراف دیده می‌شود، از طرفی نمای بیرونی طرفین ورودی مدرسه را طاق نماهایی مستطیل شکل در بر گرفته است. جبهه اصلی نما رو به شمال شرق می‌باشد. در چهارگوشه این بنا چهار برج تزئینی قرار دارد که می‌توان از داخل گوشه‌های میانسرا به درون آن تزئینات آن می‌باشد که به‌خصوص از نظر کاشی‌کاری معرق بی‌نظیر است و به همین دلیل بسیاری از محققان، سه بنای عهد تیموری، یعنی مسجد کبود تبریز، مسجد گوهرشاد مشهد و مدرسه غیاثیه خرگردخواف را از نظر آرایش کاشی‌کاری معرق از جمله شاهکارهای قرن نهم

هجری می‌دانند.

ورودی این بنا، ایوان‌ها و طاق‌نماهای میانسرا با کاشی و آجر مزین می‌باشد. سر در ورودی تلفیقی از آجر و کاشی است که همراه با نقوش هندسی و اسام مقدسه مانند «الله، محمد و علی» تزیین گردیده است. کاشی معرق به فراوانی در داخل حیاط میانسرا و هم‌چنین ایوان‌های آن به کار برده شده است. هم‌چنین طرح‌های به کار رفته در کاشی‌کاری معرق متنوع و نقوش و طرح‌های اسلیمی و طرح‌هایی که در نقوش قالی‌بافی به کار می‌رود در این بنا فراوان دیده می‌شود. از اره‌های مدرسه و کلاس‌ها نیز با نقوش هندسی و با رنگ‌های سبز، آبی زرد، قرمز، بر کاشی منقش گردیده است. هم‌چنین کلاس‌های مدرسه و پنجره‌های آن با شیشه‌های رنگی به رنگ قهوه‌ای آبی و فیروزه‌ای مزین می‌باشد.

«قوام‌الدین شیرازی»، یکی از معماران مدرسه گیائیه، شش سال قبل از اتمام این بنا درگذشت، بنابراین این تمام مدرسه گیائیه خرگرد باید هم‌زمان با احداث مدرسه گوهرشاد در مشهد و مدرسه هرات بوده باشد. مدرسه مذکور از نظر ویژگی‌های معماری قابل مقایسه با بسیاری از بناهای ایجاد شده در عهد تیموری در خراسان بزرگ است. این بنا شباهت زیادی به مدرسه گوهرشاد در هرات و مدرسه الغ‌بیگ در بخارا دارد. گفتنی است بناهای ساخته شده در این عصر، به دست گروه معماران و هنرمندان ایرانی که در آن زمان بین شهرهای یاد شده خراسان بزرگ در رفت و آمد بودند - احداث شده است. (۴۰)

مدرسه گیائیه را شاید بتوان نماینده کامل معماری دوره تیموری به شمار آورد. (۴۱)

۲- خرگرد خواف، مدرسه نظامیه:

هر چند در هیچ یک از منابع قدیم اشاره‌ای به وجود نظامیه در این محل نشده، تنها سند معتبر در این باره قسمتی از ایوان مخروبه مدرسه و کتیبه آجری آن

می‌باشد که هنوز باقی است. (۴۲)

این مدرسه هم‌چنان که از نام آن مشهود می‌باشد توسط خواجه نظام‌الملک طوسی (۴۰۸ - ۴۸۵ هجری قمری)، وزیر با اقتدار سلجوقیان ساخته شده است. وی نه تنها در خواف، بلکه در کل قلمرو وزارت خود تا آنجا که امکانات اجازه می‌داد مدارس از این دست که در همه جا به نام خود او «نظامیه» خوانده می‌شد، تأسیس کرده است. طرح تأسیس این مدارس را خواجه در نخستین سال‌های وزارت خویش در دوران پادشاهی آلب ارسلان (۴۵۵ - ۴۶۵) به مورد اجرا درآورد، بنابراین این حداقل عمری که نظامیه خرگرد می‌تواند پشت سر گذاشته باشد چیزی نزدیک به ۱۰۰۰ سال است. بقایای این بنا متأسفانه در زمان ما یکسره از ریشه برکنده شد و هم‌اینک بر روی خرابه‌های نظامیه مسجدی روئیده است بی هیچ نشانی از نظامیه. (۴۳)

آندره گذار محقق برجسته فرانسوی که بارها در اوایل قرن جاری مسیحی از خرگرد بازدید کرده است با موشکافی و کنجکاری عجیبی به مطالعه این مدرسه پرداخته و ضمن حفاری‌ها و توجه به آثار مکشوفه از محل مدرسه نظامیه بدین نتیجه رسید که مدرسه مذکور با حیاط مرکزی چهارگوش و چهار ایوان در محورهای طولی و عرضی و اماکن مسکونی و دفاتر اداری در زوایای ساختمان، از قدیمی‌ترین نوع مدارس چهار ایوانی است که تاکنون ساخته شده و تأسیس این‌گونه مدارس ابتدا در شرق ایران یعنی خراسان بزرگ صورت گرفته است. (۴۴) وی در این باره چنین نگاهشته است:

«بنای مزبور قدیمی‌ترین مدرسه بزرگ چهارایوانی در ایران بوده است و این مدرسه الگویی برای چهارایوانی شدن مسجد جامع اصفهان و پس از آن مسجد جامع زواره و سپس مسجد اردستان در قرن ۶ هجری گردید... در مدرسه نظامیه خرگرد فقط یک استثناء وجود دارد و آن عدم وجود محراب در ایوان قبله است

ولی این مدرسه شبستانی دارد که مستقل و مجزای از صحن مدرسه بوده و به همین دلیل است که تمام خصوصیات مذهبی را عمداً از ایوان قبله حذف کرده‌اند. بدین ترتیب نه تنها احتمال دارد که ایوان برجای مانده نظامیه خرگرد کوچکتر از ایوان قبله باشد بلکه بایستی این چنین باشد ... مدرسه نظامیه خرگرد متشکل از صحنی بوده مربع به همراه چهار ایوان که در محور طولی و افقی صحن و محل‌های مسکونی واقع در چهارگوشه - که به این طریق به بنا شکل می‌داده‌اند - قرار داشته‌اند... اداره باستان‌شناسی وقت کتیبه پر ارزش نظام‌الملک را که بدون تردید زیباترین کتیبه موجود در نوع خود در ایران است از دیوار این مدرسه جدا ساخته و به موزه تهران انتقال داد... این کتیبه با گِل پخته و آجرهای عالی زرد رنگ ساخته شده است» (۲۵)

۳- فردوس، مدرس حبیبه علیا و سفلی:

وجه تسمیه این دو مدرسه که در بخش کهنه شهر فردوس واقع شده، به احتمال زیاد از نام بانی آنها «حبیب‌الله امانی» و علاء‌الدین تونی گرفته شده و شاید از مشهورترین مدارس در حوزه تون و فردوس به شمار می‌رفته است. متأسفانه این دو مدرسه در زلزله سال ۱۳۴۷ فردوس صدمه فراوان دید.

مدرسه علیا دارای سر در نسبتاً رفیعی می‌باشد. سبک معماری مدرسه به صورت چهار ایوانی است. ایوان ورودی در وسط و غرفه‌هایی در دو طرف به چشم می‌خورد. سر در ورودی به یک هشتی بزرگ منتهی می‌شود. در دو سو، دو اطاق بزرگ با سقفهای گنبدی و تزئینات کاشی‌کاری و گچ‌بری است که احتمالاً به منظور برگزاری نماز و مجلس و سخنرانی از آنها استفاده می‌شده است. در اطراف صحن نیز غرفه‌های متعدد که هر یک به حجره‌ای منتهی می‌شود وجود دارد که محل اسکان طالبین علم بوده است. هر چند این دو مدرسه از نظر سبک شبیه به یکدیگر ساخته شده ولی مدرسه علیا کامل‌تر است و احتمالاً

بعد از مدرسه سفلی بنا گردیده است. تاریخ احداث این دو مدرسه مربوط به اوایل دوره صفوی است و در صورت مرمت می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد. (۲۶)

۴- تربت جام، مدرسه فیروزه‌شاه:

مجموعه بناهای باشکوه تربت جام در جاده مشهد - هرات واقع شده است. این مجموعه شامل چندین ساختمان مجزا است که هر یک از نظر معماری و تزئینات اهمیت فوق‌العاده دارند. مانند بسیاری از مجموعه‌ها، این محل نیز به تبع مدفن «شیخ احمد جام»، یکی از عرفای قرن ۵ هجری، ایجاد گردیده و در طول زمان، در فاصله قرن ۶ تا ۱۱ هجری، با ایجاد بناهای دیگر که وابسته به مزار شیخ بوده، به صورت یکی از اماکن معروف و زیارتی ناحیه شرق ایران درآمده است. مهم‌ترین بناهای این مجموعه عبارتند از «ایوان، سردر ورودی، مدرسه فیروز شاه، مسجد کرمانی، مسجد قدیم (جامع)، گنبد سبز، مزار شیخ الاسلام، مسجد نو، آب انبار و بناهای تاریخی دیگر که همه آنها، در حیاط بزرگ مستطیل شکلی واقع شده‌اند.

مدرسه فیروزه شاه یا گنبد سبز در جنوب غربی مجموعه واقع شده و به جهت کاشی‌ها فیروزه‌ای و سبز رنگی که گنبد آن را پوشانده، به این نام شناخته می‌شود. در شبستان این گنبد کتیبه‌های متعددی وجود دارد، بر یکی از این کتیبه‌ها که در سر در ورودی باقی مانده، نام استاد حاجی محمود زین جامع (۸۴۴ هـ.ق) نوشته شده است. (۲۷)

۵- بجنورد، مدرسه علمیه سلطانیه:

بانی این مدرسه «حاج سلطان بزرگ»، از روحانیون بجنورد بوده و برای نخستین بار در سال ۱۲۶۶ هجری، این بنا به همت «حاج محمدخان» نامی ساخته شده است. مدرسه سلطانیه که قدیمی‌ترین حوزه علمیه بجنورد محسوب می‌شود، پس از مدتی به شکل مخروبه درآمد، ولی مجدداً در سال ۱۳۲۰ شمسی توسط «حاج احمد مرتضوی» نامی تجدید گردید. این

مدرسه که بنام «حوزه علمیه امام» نیز نامیده می‌شود، متصل به مسجد انقلاب، واقع در حاشیه خیابان بهشتی شمالی است. پس از انقلاب اسلامی، مدرسه مذکور توسعه یافته و در ضلع شمالی آن بنای دو طبقه‌ای ساخته شده است. (۴۸)

۶- قوچان، مدرسه علمیه جوهیه:

این مدرسه از قدیمی‌ترین مدارس علمی قوچان می‌باشد که بر اساس وقفنامه مورخ ۱۱۲۴ از بناهای قرن ۱۱ هجری است و بنای آن «حاج عوض وردی خبوشانی» نامی است. هر چند این مدرسه در زلزله تاریخی سال ۱۳۱۲ قمری ویران گردید ولی دوباره به همت مردان خیر قوچان در شهر جدید بنیان یافت.

در این مدرسه علمای بزرگ و نامداری چون «شیخ الاسلام، ملا عبدالوهاب حکیمی منجم‌باشی، حاج شیخ ذبیح‌الله مجتهدی، شیخ رئیس، شیخ محمد کبیر و مرحوم آقا نجفی قوچانی به تعلیم و تعلم پرداخته‌اند.

گفتنی است این مدرسه به صورت شورایی اداره می‌شود دارای کتابخانه با حدود دو هزار جلد کتاب است. (۴۹)

۷- طبس، مدرسه دومنار گلشن:

مدرسه دو منار از بناهای دوره سلجوقی و متعلق به قرن ۵ هجری است. مناره‌های آجری این مدرسه از لحاظ ساختمانی و شکل تزیینات شباهت کلی با مناره مسجد امام حسن (ع) واقع در اردستان اصفهان دارد که متعلق به همین دوره است. این مناره‌های مدور آجری بلند بدین ترتیب ساخته شده‌اند که هر قدر از پایین رو به بالا می‌رود و ظریف‌تر می‌گردد. در بدنه آجری آن تزیینات کمربندی وجود داشته است. هم‌چنین کتیبه‌ای به خط کوفی که توأم با کاشی فیروزه‌ای بر حاشیه گچی است در این مناره باقی بود، گفتنی است بنای فعلی این مدرسه در طبس (پس از زلزله) بر روی مدرسه قدیمی پایه‌گذاری شده است. (۵۰)

۸- بیرجند، مدرسه شوکتیه:

تأسیس این مدرسه که در قرن گذشته توسط معماران یزدی صورت گرفت، هم‌زمان با دارالفنون در تهران بوده است. مدرسه مذکور صرفاً در اختیار خوانین و متنفذین محلی قرار داشت و توده مردم به آن راهی نداشتند! به همین دلیل منشأ تغییرات بنیادین اجتماعی و فرهنگی در منطقه نشد.

از نظر معماری، این مدرسه در دو طبقه ساخته شده و در حال حاضر به نام حسینیه امام رضا (ع) نیز شناخته می‌شود که مراسم عزاداری روز عاشورا هر سال در آن برپا می‌گردد. (۵۱)

۹- بیرجند، مدرسه علمیه معصومیه:

این مدرسه از مدارس بسیار قدیمی است که دقیقاً مشخص نیست توسط چه کسی ساخته شده است البته از آنجا که شخصی به نام «معصوم» قسمت جنوبی آن را به وسیله سیل خراب شده بود، تعمیر نموده، لذا مدرسه مذکور به این نام خوانده می‌شود.

از مجتهدین و علمایی که تصدی این مدرسه را داشته‌اند، یکی مرحوم حجت‌الاسلام آقا سید ابوطالب شهیدی (والد مرحوم حجت‌الاسلام شهیدی) بوده است که ایشان مدرسه معصومیه بیرجند و مدرسه قائن را اداره می‌کردند. به این منوال که ۶ ماه از سال را در بیرجند و ۶ ماه را در قائن مشغول فعالیت بوده‌اند. بعد از ایشان مدرسه تحت نظر حضرت آیت‌الله مرحوم حاج شیخ هادی هادوی که از علمای بزرگ بیرجند بوده و از اصحاب سامرا و از شاگردان آیت‌الله عظمی شیرازی، صاحب فتوای تنباکو بوده‌اند اداره می‌شد و بعد از ایشان اداره آن به حضرت آیت‌الله تهامی به نظامت حجت‌الاسلام حاجی آقای عارفی واگذار شد، و نهایتاً تحت نظر مستقیم حجت‌الاسلام عارفی درآمد. ۱۰- سایر مدارس:

در خاتمه می‌توان فهرست‌وار از چند مدرسه تاریخی دیگر در خراسان نام برد که اطلاعات جامعی

در مورد آنها در دست نیست، از آن جمله‌اند:

مدرسه امام، از مدارس قدیمه بیرجند که اکنون نیز فعالیت دارد.^(۵۲) هم‌چنین در قائن به دو مدرسه قدیمه به نام‌های جعفریه و مدرسه قائن می‌توان اشاره^(۵۳) از دیگر مدارس قدیمی خراسان از نظامیه نیشابور نیز می‌توان یاد کرد که امروز تنها نام آن باقی است. نتیجه:

هنر معماری ایران ضمن برخورداری از تداوم کم‌نظیری در طول تاریخ پرفراز و نشیب این سرزمین، بیان‌کننده نحوه اندیشه، جهان‌بینی، اعتقادات مذهبی و سنت‌های اصیل ایرانیان است.

نگاهی گذرا به تکامل و توسعه این هنر از زوایای گوناگون، آشکار می‌سازد که معماران ایرانی از ایجاد یک جان‌پناه ساده در روزگار باستان تا ایجاد عظیم‌ترین و باشکوه‌ترین ساخته‌های معماری جهان، به جز هدف‌های ساده نظیر حل مسئله مسکن و مصون بودن از گرما و سرما، به مسایل دیگری چون تقسیم فضاها بر اساس نیازمندی‌های مختلف روحی و جسمی انسان نیز توجه فراوان داشته‌اند.^(۵۴)

استادکاران ایرانی با توجه به موقعیت جغرافیایی و اقلیمی این سرزمین پهناور به واقع در ابداعات و نوآوری، راه ترقی را پیموده و در هر عصر و دوره‌ای در ایجاد انواع فضاها، معماری و تزیینات گوناگون وابسته به آن شاهکارهای فراوانی آفریدند.

در بین انواع بناها، ایرانیان در ایجاد بناهایی که جنبه مذهبی داشته است یا نوعی از سوی دین مبین اسلام مورد توجه خاص قرار گرفته، سعی و اهتمام فراوانی مصروف داشته‌اند و از آن جمله مدارس می‌باشد.

به واقع کسی نیست که به اهمیت تعلیم و تربیت در حیات مادی و معنوی انسان از دیدگاه اسلام آگاهی نداشته باشد و نیز هیچ‌کس منکر تأثیر فضای کالبدی در فرآیند رفتاری بهره‌برداران از فضا نمی‌باشد، فضایی که بر اساس باورهای اعتقادی، فرهنگی و سنتی آن

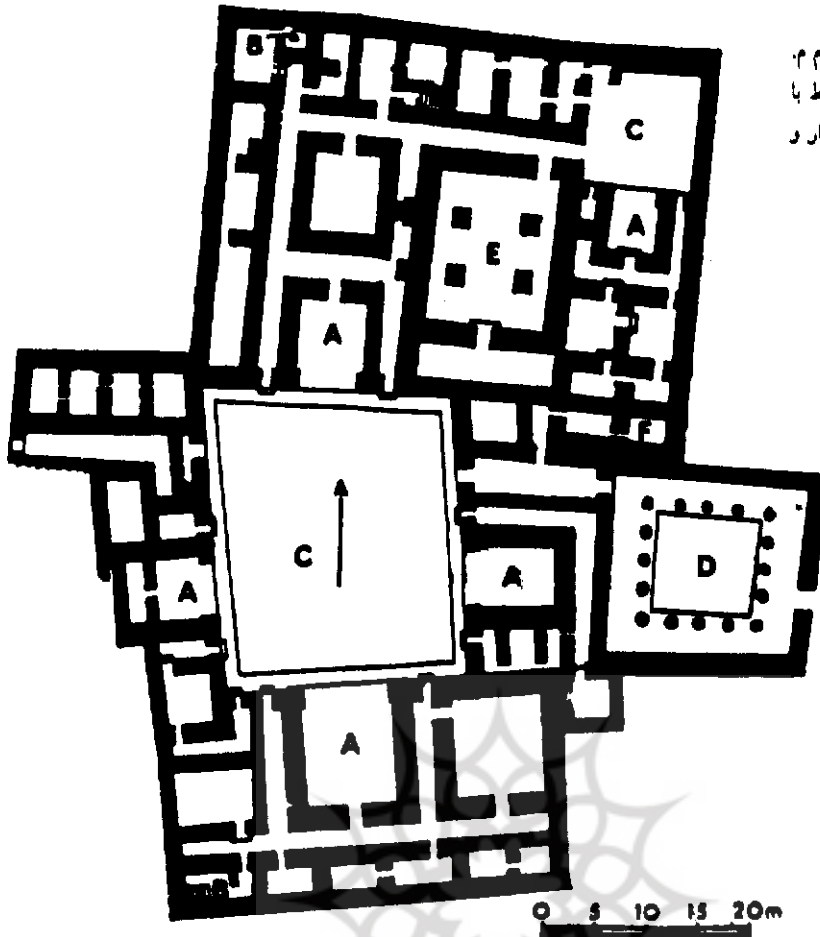
سرزمین شکل گرفته و به یقین محیط بهتری برای کسب فضایل و کمالات فراهم خواهد ساخت. بنابراین این لازم بود نظام تعلیم و تربیت اسلامی که مرکب از سه مرحله شنیدن، مشارکت کردن و تدریس می‌باشد و آرایش فیزیکی سنتی آن که همانا بر مبنای تجمعی دایره‌وار به بنام «حلقه» از صدر اسلام مورد توجه بود، در ساخت فضاهای آموزشی نیز مدنظر معماران قرار گیرد.

در این نظام سنتی «روند آموزش» به موازات «محصول نهایی» آن مورد تأکید و توجه قرار می‌گرفت و به بیان بهتر، «چه چیز را دانستن» هیچ‌گاه اولیای امر را از «چطور یاد گرفتن» غافل نمی‌ساخت.

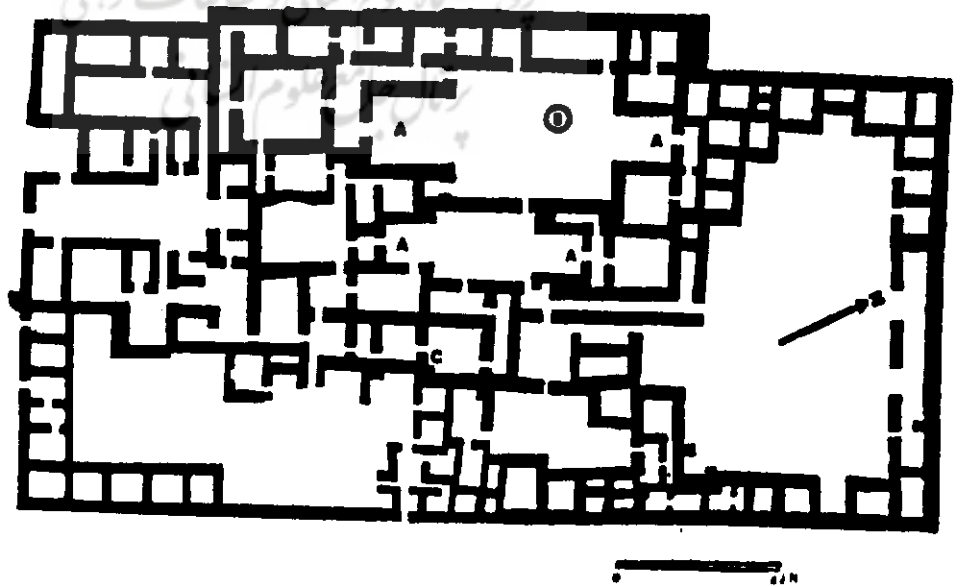
نتیجه این شیوه بالنده و پویای آموزشی - که متأسفانه امروزه می‌رود تا به دست فراموشی سپرده شود - توسعه دانش و معارف مسلمین در قرون میانه بود که منشأ ارتقاء علوم کلاسیک و انتقال آن به اروپا و قرون جدید شد. در کنار دستاوردهای علمی تحقیقاتی مسلمین که به جهان غرب راه یافت، نظام تعلیم حلقه‌وار نیز مورد توجه اروپاییان قرار گرفت و به موجب شواهد تاریخی در مراکز علمی ایشان در قرون وسطی به کار گرفته شد.^(۵۵)

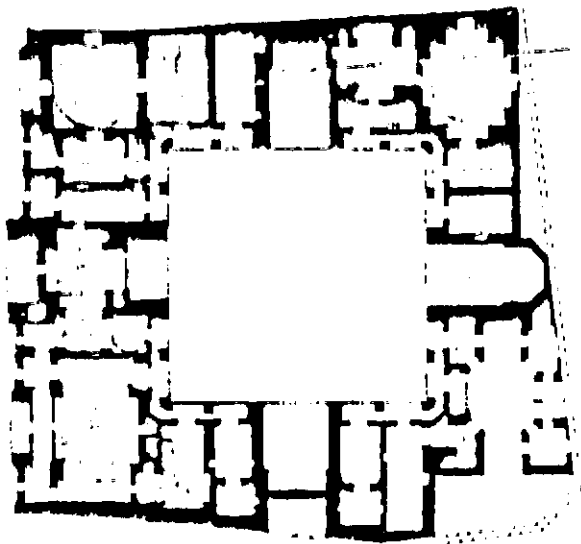
در خاتمه امید است دست‌اندرکاران امر، الگوی معماری سنتی را از دیار زوال مادی و معنوی به سرای پر مهر جامعه امروزی کشانده و با بهره‌گیری معقول و منطقی از شیوه‌های معماری بناهای گذشته، سدی در مقابل تخریب و ضایع شدن این موارث عظیم ملی باشند. البته پر واضح است طرح این مقال به منزله مردود دانستن یا توقف در نوع ساخت و سازهای جدید نیست بلکه در یک کلام هدف رویکردی است به هویت معماری مدارس ایرانی و لزوم رهیافت‌های جدید و الگوپذیری از این سرمایه و میراث ملی - اسلامی، انشاء... ک. ل

نقشه کاخ پارتی در آشور در سده اول و دوم م.
 (الف) ایوان (ب) حمام (ج) حیاط (د) حیاط با
 ردیف در پیرامون آن (ه) نالار رستوندار و
 آتشدخانه.

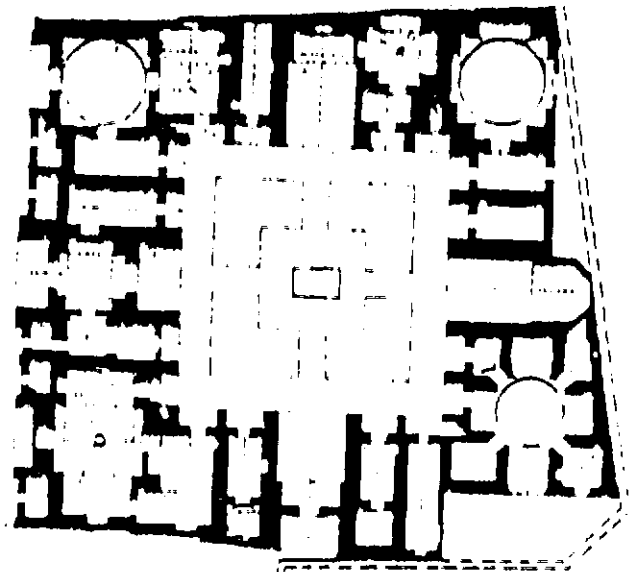

نقشه «کاخ» پارتی
 سلوکیه در کنار دجله.
 (الف) ایوان‌ها (ب)
 استخر (ج) چاه. از
 سده دوم م.

پلان مدرسه دو در (طبقه اول)

پلان مدرسه دو در (طبقه همکف)

مآخذ و پی‌نوشت‌ها:

- ۱- پیرنیا، محمدکریم - آشنایی با معماری اسلامی ایران، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ۱۳۷۱، ص ۹۱
- ۲- کیانی، محمدیوسف - تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، سمت، تهران، ۱۳۷۴، صص ۱۸ و ۱۹
- 3- Hillenbrand, R. (1994), "Islamic Architecture", Edinburgh, Edinburgh university Press.
- 4- Hillenbrand, R. "Islamic Architecture".
- 5- Hamidullah, M. (1939), The Educational system in the time of Holy Prophet. Karachi Islamic Culture.
- ۶- ر.ک. غنیمه، عبدالرحیم - تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۲
- ۷- کالج، مالکوم - پارتیان، ترجمه مسعود رجب‌نیا، سحر، تهران، تهران، ۱۳۵۷، صص ۱۰۶ و ۱۰۷
- ۸- در بین‌النهرین و در بسیاری از مناطق سرزمین ایران، به علت کمبود جنگل، چوب در بناها مصرف کمتری داشت و بیشتر در روستاهای نجد ایران بود که اطاق‌های چوبی می‌بستند، بهار، مهرداد - اشکانیان، دانشگاه آزاد ایران (سابق)، تهران، بی‌تا، ص ۳۳
- ۹- کیانی، محمد یوسف - همان کتاب: صص ۵۴ و ۵۶
- ۱۰- کیانی، محمدیوسف - همان کتاب، صص ۵۴، ۵۶، ۱۰۴ و ۱۰۵
- ۱۱- پسندیده، محمود - بررسی مدارس علمیه قدیمی شهر مشهد - بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۵، ص ۵۶
- ۱۲- مفخم پایان، لطف‌الله - راهنمای شهر مشهد مقدس، انجمن جهان‌شناسی (جغرافیایی) خراسان، ش ۸، ۱۳۴۵، ص ۱۶
- ۱۳- خامنه‌ای، سیدعلی - گزارش از سابقه تاریخی و اوضاع کنونی

مفتولین در این محل مقتول و دفن شدند. از طرفی بیهقی نام قتلگاه را در واقع مربوط به چند قرن قبل از حملهٔ ازبک‌ها آورده است. برخی از متأخران نیز معتقدند: «در قدیم این قبرستان را قتلگاه نامیده‌اند، و معتقد بودند امام رضا (ع) را در این مکان هسل داده‌اند و پس از محاورات روزمره مردم مشهد به قتلگاه تبدیل شده است»؛ عطاردی، عزیزالله - تاریخ آستان قدس رضوی، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۱۵۰.

۳۸- خراسانی، محمدحاشم - منتخب التواریخ - کتابفروشی محمدحسن علمی، تهران، ۱۳۵۲، ص ۶۰۱

۳۹- این مدرسه در سال ۱۳۲۰ توسط آیت‌الله میرزاحسن فقیه سبزواری در محل باغ رضوان مشهد احداث شد و در سال ۱۳۵۲ در طرح توسعه حرم مطهر تخریب گردید.

۴۰- کیانی، محمدیوسف - همان کتاب، صص ۸۲ و ۸۳ مفزوی علمی اصغر - همان کتاب، صص ۱۰۰، ۱۰۱ و ۱۰۲

۴۱- هرتسفلد، ارنست امیل - فهرست ابنیه و آثار تاریخی ایران، صص ۱۲

۴۲- کسبایی، نورالله - مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن، امیرکبیر، ۱۳۷۲، صص ۲۳۸

۴۳- خسروی، محمدرضا - جغرافیای تاریخی ولایت زاوه، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۶۶، صص ۲۱۸ الی ۲۲۱

۴۴- سلطان‌زاده، حسین - تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون، آگاه، تهران، ۱۳۶۲، صص ۲۲۶

۴۵- گذار، آندره - هنر ایران، ترجمه بهروز حبیبی، دانشگاه ملی، تهران، ۱۳۵۸، صص ۲۱۴ و ۲۱۵

۴۶- مسفری علمی اصغر - همان کتاب، صص ۱۱۲۷ کیانی، محمدیوسف، همان کتاب، صص ۱۱۴

۴۷- کیانی، محمدیوسف، همان کتاب، صص ۱۸۲ و ۱۸۳

۴۸- سیدی‌زاده، احسان؛ عباسیان، علی‌اکبر، بجنورد گذرگاه شمالی خراسان، دانشگاه آزاد، بجنورد، ۱۳۷۱، صص ۱۵۲.

۴۹- شاکری، رمضانعلی - اثرکنامه (تاریخ جامع لوجان)، امیرکبیر، ۱۳۶۵، صص ۲۲۴ و ۲۲۵

۵۰- بیات عزیزالله، کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی ایران، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۷، صص ۱۱۹ فهرست بناهای تاریخی اماکن باستانی ایران، سازمان حفاظت آثار باستانی، تهران، ۱۳۲۵، صص ۶۲

۵۱- احمدیان، محمدعلی، جغرافیای شهرستان بیرجند، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۴، صص ۱۲۴

۵۲- احمدیان، محمدعلی، همان کتاب، صص ۱۲۴

۵۳- همان کتاب، صص ۸۵ و ۱۲۴

۵۴- کیانی، محمدیوسف - همان کتاب، صص ۱۹۸

55- Siddiquie, A.A. (1993), Islamic Educational System, Karachi, Tahir and sons press.

حوزهٔ علمیه مشهد، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۶۵، صص ۹۱

۱۴- مفخم پایان، لطف‌الله، همان، همان جا

۱۵- هزار نقش برآرد زمانه و نبود یکی چنان که در آینهٔ تصور ماست...

۱۶- خامنه‌ای، سیدعلی - همان کتاب، صص ۹۲

۱۷- مفزوی، علی اصغر - بناهای تاریخی خراسان، اداره کل فرهنگ خراسان، مشهد، ۱۳۵۹، صص ۱۱۹ مفخم پایان، لطف‌الله - همان، همان‌جا

۱۸- خامنه‌ای، سیدعلی - همان کتاب، صص ۱۰۱ و ۱۰۲

۱۹- خامنه‌ای، سیدعلی - همان کتاب، صص ۹۹

۲۰- صنیع‌الدوله (اعتمادالسلطنه)، محمدحسن بن‌علی - مطلع الشمس، مقدمه و فهرست از محمد پیمان، پیشگام، تهران، ۱۳۶۲، ج ۲، صص ۲۵

۲۱- مفخم پایان، لطف‌الله - همان، همان‌جا

۲۲- مفزوی، علی اصغر - همان کتاب، صص ۴۰ مفخم پایان، لطف‌الله - همان، صص ۱۱۷ کیانی، محمدیوسف - همان کتاب، صص ۱۱۳ و ۱۱۴

۲۳- بیت، چارلز ادوارد - سفرنامه خراسان و سیستان، ترجمه قدرت‌الله روشنی زعفرانلو؛ مهرداد رهبری، یزدان، تهران، ۱۳۶۵، صص ۳۰۳

۲۴- خامنه‌ای، سیدعلی - همان کتاب، صص ۹۸

۲۵- مفخم پایان، لطف‌الله - همان، صص ۱۷

۲۶- صنیع‌الدوله، محمدحسن خان - همان (به نقل از خامنه‌ای، سیدعلی - همان کتاب، صص ۱۰۴)

۲۷- کیانی، محمدیوسف - همان کتاب، صص ۱۱۱۲ خامنه‌ای، سیدعلی - همان کتاب، صص ۹۳ مفخم پایان، لطف‌الله - همان صص ۱۷

۲۸- کیانی، محمدیوسف، همان کتاب، همان‌جا؛ خامنه‌ای سیدعلی - همان کتاب، همان‌جا

۲۹- خامنه‌ای، سیدعلی - همان کتاب، صص ۹۶

۳۰- مفخم پایان، لطف‌الله - همان، صص ۱۷

۳۱- شمس‌المحدین، محمد - یادگار طوس، بی‌نا، مشهد، ۱۳۲۹، صص ۳۶، صنیع‌الدوله، محمدحسن خان - همان کتاب، ج ۲، صص ۲۸

۳۲- مفخم پایان، لطف‌الله - همان، صص ۱۷

۳۳- صنیع‌الدوله، محمدحسن خان - همان کتاب، همان‌جا

۳۴- شریعتی، علی - راهنمای خراسان، الفبا، بی‌جا، ۱۳۶۳، صص ۱۲۳ مفخم، لطف‌الله - همان، صص ۱۶

۳۵- مفخم پایان، لطف‌الله - همان، صص ۱۷

۳۶- خامنه‌ای، سیدعلی - همان کتاب، صص ۱۰۵

۳۷- باغ رضوان مشهد، محل قبرستان معروف شهر به نام قتلگاه است. در خصوص وجه تسمیهٔ آن، اقوال گوناگونی است: برخی معتقدند در حملهٔ ازبکان (۹۷۷ ه. ق) به مشهد، عدهٔ کثیری از